

ΟΙΚΟΝΟΜΟΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ

**ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ
ΕΙΔΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΚΑΙ
ΑΕΙΦΟΡΟΥ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ**

Νοέμβριος 2014

INSETE

Ινστιτούτο ΣΕΤΕ
Λεωφ. Αμαλίας 34
105 58 Αθήνα
www.insete.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΟΨΗ.....	3
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
2. ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ	6
2.1. Τουρισμός: συμβολή στην οικονομία και στην απασχόληση	6
2.2. Τουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη	6
2.3. Τουριστική ανάπτυξη και ανάγκη χωροταξικού σχεδιασμού	7
2.4. Τουριστική δραστηριότητα και περιβαλλοντική αδειοδότηση.....	9
2.5. Συμπέρασμα.....	10
3. ΕΙΔΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ	11
3.1. Οργανωμένοι Υποδοχείς Τουριστικών Δραστηριοτήτων (ΟΥΤΔ) – Σύνθετα Τουριστικά Καταλύματα (ΣΤΚ)	11
3.2. Προστατευόμενες περιοχές.....	12
3.3. Τουριστική ανάπτυξη και νησιωτικότητα.....	15
3.4. Γήπεδα γκολφ	17
3.5. Τοπίο	19
3.6. Σύμβαση της Βαρκελώνης και Πρωτόκολλο για την Ολοκληρωμένη Διαχείριση Παράκτιων Περιοχών.....	20
ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	24

ΣΥΝΟΨΗ

Το 2013, ο τουρισμός συνέβαλε άμεσα και έμμεσα κατά 18,5% (εκτίμηση βάσει μοντέλου IOBE) ή 22,3% (εκτίμηση βάσει μοντέλου ΚΕΠΕ) στο ΑΕΠ της χώρας (€33.770 εκ. ή €40.678 εκ. αντίστοιχα). Για το 2014, προβλέπεται ότι η συνολική συμβολή θα είναι 20,5% ή 24,7% αντίστοιχα (ΣΕΤΕ, 2014). Παράλληλα, η συνεισφορά του τουρισμού στα κρατικά έσοδα από έμμεσους φόρους για το 2010 ανήλθε στο 5%, ποσοστό που εκτιμάται ότι έχει αυξηθεί σημαντικά λόγω της πρόσφατης αναπτυξιακής πορείας του τουρισμού, μέσα σε συνθήκες γενικευμένης ύφεσης της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα με στοιχεία του ΙΚΑ (Ιαν – Ιουλ. 2014) για τον κλάδο του τουρισμού και της εστίασης, οι ασφαλιστικές εισφορές ανήλθαν σε €640 εκ. (19% αύξηση σε σχέση με 2013), δημιουργήθηκαν 115.000 νέες θέσεις εργασίας (Ιούλιος 2014) ενώ ο μέσος μισθός στα ξενοδοχεία ήταν 1.000 ευρώ (ΣΕΤΕ, 2014).

Βασικό ρόλο στην ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού έχουν διαδραματίσει οι φυσικοί και πολιτιστικοί πόροι της Ελλάδας που αποτελούν διαχρονικούς πόρους έλξης των τουριστών. Ως εκ τούτου η διαφύλαξη των πόρων αυτών και η διαχείρισή τους στο πλαίσιο της βιώσιμης ανάπτυξης είναι καίριας σημασίας για την βιωσιμότητα και περαιτέρω ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού. Στο πλαίσιο αυτό, υπάρχει ανάγκη για ένα Εθνικό (Ειδικό) Χωροταξικό Σχέδιο για τον Τουρισμό που θα διασφαλίζει την αειφορία του κλάδου καθώς και των τουριστικών προορισμών. Το Σχέδιο αυτό πρέπει να θέτει τις βασικές αρχές και κατευθύνσεις στρατηγικού χωροταξικού σχεδιασμού σε εθνικό επίπεδο, η εξειδίκευση των οποίων θα γίνεται μέσω ειδικών εργαλείων και μηχανισμών σε περιφερειακό, υπερτοπικό και τοπικό επίπεδο.

Ειδικά για τους Οργανωμένους Υποδοχείς Τουριστικών Δραστηριοτήτων (ΟΥΤΔ) και τα Σύνθετα Τουριστικά Καταλύματα (ΣΤΚ) δεν θα πρέπει να ταυτίζονται απόλυτα και αποκλειστικά με τις ιδιαίτερα μεγάλης κλίμακας αναπτύξεις, καθώς δύναται να αφορούν σε συνήθειες ή κατά κανόνα, ήπιες τουριστικές αναπτύξεις. Ο υποκείμενος σχεδιασμός δύναται να εξειδικεύει τις κατευθύνσεις, τους όρους και τους περιορισμούς ανάπτυξής τους ενώ προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία χωροθέτησης με την έγκριση Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση Προεδρικού Διατάγματος οριοθέτησης. Επίσης, για τα μεμονωμένα έργα και τις δραστηριότητες εντός αυτών προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία περιβαλλοντικής αδειοδότησης με την έγκριση Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση ΚΥΑ Έγκρισης Περιβαλλοντικών Όρων καθώς και παρακολούθηση τήρησή τους κατά τα στάδια της κατασκευής και της λειτουργίας. Σημειώνεται ότι οι ΟΥΤΔ και τα ΣΤΚ συχνά συμβάλλουν ενεργά στην προστασία του περιβάλλοντος μέσω υλοποίησης εθελοντικών δράσεων και προγραμμάτων και λειτουργούν ανταγωνιστικά προς λοιπές οχλούσες δραστηριότητες, κυρίως είτε εκείνες που δεν εμπίπτουν στο θεσμικό πλαίσιο περί περιβαλλοντικής αδειοδότησης (πχ. άναρχη, εκτός σχεδίου δόμηση), είτε εκείνες που προκύπτουν από τον ελλιπή έλεγχο και παρακολούθηση (πχ. πυρκαγιές). Τέλος, εκτιμάται ότι συμβάλλουν σημαντικά στην ενίσχυση των δύο εξίσου βασικών πυλώνων της βιώσιμης ανάπτυξης δηλαδή της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής συνοχής.

Η δημιουργία ΟΥΤΔ και ΣΤΚ (και εν γένει η τουριστική ανάπτυξη) εντός του εθνικού συστήματος προστατευόμενων περιοχών δεν μπορεί να αποκλεισθεί αλλά αντίθετα θα πρέπει να αξιολογείται κατά περίπτωση, στο πλαίσιο της ισχύουσας περιβαλλοντικής νομοθεσίας και νομολογίας καθώς και των αρχών της βιώσιμης ανάπτυξης

Σε ότι αφορά στην εκτίμηση της φέρουσας ικανότητας, αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο του υποκείμενου σχεδιασμού (πχ. περιφερειακά ή τοπικά σχέδια, διαχειριστικά

σχέδια προστατευόμενων περιοχών) ενώ τυχόν προσπάθεια εκτίμησής της στο πλαίσιο του ισχύοντος ΕΠΧΣΑΑΤ πιστεύεται ότι θα ήταν επιστημονικά άστοχη από την άποψη της αξιοπιστίας των συμπερασμάτων καθώς και μη ανταποδοτική ως προς το κόστος και χρόνο εκπόνησης των σχετικών μελετών τόσο σε ότι αφορά στην προστασία του περιβάλλοντος όσο και στην βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της χώρας.

Αξίζει να αναφερθεί ότι η σύγχρονη Ελληνική και Μεσογειακή εμπειρία από την τουριστική αξιοποίηση ακατοίκητων νησιών και βραχονησίδων είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη. Στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται σκόπιμη η αναγνώριση καλών πρακτικών σε διεθνές επίπεδο και η αξιολόγηση της σκοπιμότητας και δυνατότητας μεταφοράς τους στο εθνικό πλαίσιο.

Σε ότι αφορά στις κατευθύνσεις ανάπτυξης των γηπέδων γκολφ που τίθενται από το ισχύον ΕΠΧΣΑΑΤ, σημειώνεται ότι τα γήπεδα golf δύναται να χωροθετηθούν εντός ΟΥΤΔ, η διαδικασία οριοθέτησης και περιβαλλοντικής αδειοδότησης των οποίων έχει περιγραφεί συνοπτικά ανωτέρω. Παράλληλα, η μέση οικονομική απόδοση του νερού που χρησιμοποιείται για την άρδευση γηπέδων golf εκτιμάται ως πολύ υψηλότερη από τα αντίστοιχα μεγέθη ακόμα και υψηλής αξίας αγροτικών καλλιεργειών. Επίσης υπάρχουν, περιβαλλοντικά καλές πρακτικές – που ήδη βρίσκουν εφαρμογή στην Ελλάδα και διεθνώς – για την άρδευση γηπέδων γκολφ με βάση την επαναχρησιμοποίηση και την ανακύκλωση (πχ. μέσω της αποθήκευσης και επαναχρησιμοποίησης όμβριων υδάτων, της επαναχρησιμοποίησης υγρών αποβλήτων και της δημιουργίας εγκαταστάσεων αφαλάτωσης), με αποτέλεσμα η χρήση νερού ανά τ.μ. συχνά να υπολείπεται της αντίστοιχης για αγροτικές καλλιέργειες.

Η συνήθης πρακτική αντιμετωπίζει την προστασία του τοπίου και την ανάπτυξη ως αντίθετους στόχους. Είναι δεδομένο όμως ότι, σε χώρες όπως η Ελλάδα όπου το τοπίο αποτελεί – κυρίως μέσω του τουρισμού – βασικό πλουτοπαραγωγικό πόρο, η σχέση αυτή πρέπει να είναι συμβιωτική και αμφίδρομη, ιδιαίτερα όταν η τουριστική δραστηριότητα δύναται να συμβάλει έμμεσα στην προστασία και ανάδειξη του τοπίου μέσω:

- της συγκράτησης πληθυσμού, της ενίσχυσης τοπικών κοινωνιών και της διατήρησης παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων άρα και του τοπίου που συνδέεται με αυτές (πχ. μη εγκατάλειψη/ αναζωογόνηση παραδοσιακών οικισμών, διατήρηση παραδοσιακών τρόπων καλλιέργειας όπως αναβαθμίδες)
- του ανταγωνισμού προς λοιπές οχλούσες δραστηριότητες, κυρίως σε εκείνες που δεν εμπίπτουν στο θεσμικό πλαίσιο περί περιβαλλοντικής αδειοδότησης, ιδιαίτερα της άναρχης, εκτός σχεδίου δόμησης, η οποία επιφέρει σημαντικότερες αρνητικές επιπτώσεις στο τοπίο.

Η οικονομική – κοινωνική σημασία της παράκτιας ζώνης στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα μεγάλη ενώ φιλοξενεί ένα σημαντικό μέρος της ανθρώπινης δραστηριότητας (υποδομές, οικισμοί, τουρισμός και αναψυχή, αλιεία, κλπ.). Στην Ευρώπη και στη Μεσόγειο δεν υπάρχει ενιαία προσέγγιση σε ότι αφορά στην δημιουργία ζώνης απαγόρευσης δόμησης («coastal setback zone») με αποτέλεσμα το Πρωτόκολλο για την ΟΔΠΠ το οποίο προωθεί μία ενιαία προσέγγιση με την μορφή ζώνης απαγόρευσης δόμησης πλάτους 100 μέτρων, να κρίνεται ως αμφιλεγόμενο. Στο πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να τονισθεί ότι η πίεση που ασκεί ο τουρισμός στην ελληνική παράκτια ζώνη κρίνεται συγκριτικά ως εξαιρετικά περιορισμένη καθώς η Ελλάδα βρίσκεται στις χαμηλότερες θέσεις (έτος 2000 και πρόβλεψη έτους 2025) μεταξύ των 21 Μεσογειακών κρατών σε ότι αφορά στις χιλιάδες των επισκεπτών ανά χλμ ακτογραμμής κατά την περίοδο τουριστικής αιχμής. Βάσει αυτού, είναι σαφές ότι κάθε προσπάθεια οριοθέτησης ενιαίας ζώνης πλάτους 100μ για την απαγόρευση της δόμησης δεν λαμβάνει υπόψη της εθνική και τοπική ιδιαιτερότητα, συμπεριλαμβανομένου του έντονου νησιωτικού χαρακτήρα της Ελλάδας, ιδιαίτερα των μικρών νησιών.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα τεχνική έκθεση αποτελεί επιστημονική συμβολή προς τον Σύνδεσμο Ελληνικών Τουριστικών Επιχειρήσεων (ΣΕΤΕ) για την αξιολόγηση του Ειδικού Πλαισίου Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Τουρισμό (ΕΠΧΣΑΑΤ) – ΚΥΑ 67659/12.12.2013 (ΦΕΚ 3155 Β 2013), υπό το πρίσμα των ειδικών θεμάτων που τίθενται στο πλαίσιο των υπ' αριθμό 627 & 629/7.2.2014 αιτήσεων ακυρώσεώς του στην ολομέλεια του ΣτΕ καθώς και της παρέμβασης του ΣΕΤΕ υπέρ αυτού.

Η παρούσα τεχνική έκθεση συντάχθηκε από τον:

- κ. Θ. Κυρατσούλη, Οικονομολόγο – Περιβαλλοντολόγο MSc.
 - Διευθύνων Εταίρος Realis
 - Επιστημονικός Συνεργάτης, Εργαστήριο Περιβαλλοντικού και Χωροταξικού Σχεδιασμού, τμ. Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

με την υποστήριξη των:

- Δρ. Α. Ίκκου, Επιστημονικού Διευθυντή ΙΝΣΕΤΕ
- κ. Κ. Κωνσταντινίδη, Αντιπροέδρου ΣΕΤΕ

2. ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

2.1. Τουρισμός: συμβολή στην οικονομία και στην απασχόληση

Το 2013, ο τουρισμός συνέβαλε άμεσα και έμμεσα κατά 18.5% (εκτίμηση βάσει μοντέλου IOBE) ή 22,3% (εκτίμηση βάσει μοντέλου ΚΕΠΕ) στο ΑΕΠ της χώρας (€33.770 εκ. ή €40.678 εκ. αντίστοιχα). Για το 2014, προβλέπεται ότι η συνολική συμβολή θα είναι 20,5% ή 24,7% αντίστοιχα (ΣΕΤΕ, 2014).

Εκτιμάται ότι από τα έσοδα και την απασχόληση αυτή, περίπου το 40% οφείλεται στην άμεση επίπτωση της τουριστικής δραστηριότητας (€15.350 εκ. – 2013, €17.092 εκ – 2014) και το υπόλοιπο 60% προκύπτει έμμεσα μέσω της διάχυσης των εισοδημάτων από τον τουρισμό σε άλλους κλάδους, δημιουργώντας πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα. Επιπλέον:

- ο τουρισμός συμβάλλει στην ανάπτυξη της περιφέρειας και στην διάχυση του δημιουργούμενου πλούτου στην ελληνική κοινωνία, έχοντας προκαλέσει το σύνολο σχεδόν της βελτίωσης της κατανομής του περιφερειακού εισοδήματος τα τελευταία 20-30 χρόνια,
- για τα επόμενα 8-10 χρόνια, ο τουρισμός θα αποτελέσει κινητήρια δύναμη της ελληνικής οικονομίας, συμβάλλοντας κατά 35% και 38% στη συνολική προσδοκώμενη ανάπτυξη του παραγόμενου προϊόντος της χώρας και αύξησης της απασχόλησης αντίστοιχα. Σύμφωνα με το στρατηγικό σχέδιο του ΣΕΤΕ για τον τουρισμό, οι διεθνείς επισκέπτες αναμένεται να αυξηθούν από 17,9 εκατ. το 2013 σε 22 έως 24 εκατ. το 2022, με παράλληλη αύξηση της μέσης δαπάνης ανά ταξίδι. Ως αποτέλεσμα, η συνολική συνεισφορά του τουρισμού θα αυξηθεί κατά € 16 - 17 δις., σε σχέση με το 2012 και η άμεση και έμμεση απασχόληση του τουρισμού αναμένεται να αυξηθεί από 661 χιλ. θέσεις εργασίας το 2012 σε περίπου 1 εκατ. το 2021.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η μέχρι στιγμής (Οκτώβριος 2014) αύξηση του εισερχόμενου τουρισμού, τόσο σε αφίξεις όσο και σε έσοδα, είναι πολύ μεγαλύτερη της αναμενόμενης, αφού ήδη αναμένεται το 2014 οι διεθνείς αφίξεις να πλησιάσουν και πιθανόν να υπερβούν τα 20 εκ., 2 έως 3 χρόνια ενωρίτερα από ότι προγραμματιζόταν. Χαρακτηριστικά, οι στόχοι που είχαν τεθεί για το 2013 και το 2014 ήταν 17 εκατ. και 18,5 εκατ. διεθνείς αφίξεις αντίστοιχα, και οι πραγματοποιηθείσες το 2013 ήταν 17,9 εκατ. ενώ για το 2014 αναμένεται να πλησιάσουν ή και να υπερβούν τα 20 εκατ. Αντίστοιχα, για τα έσοδα από τον διεθνή εισερχόμενο τουρισμό, έναντι στόχων € 11,5 δις το 2013 και € 13 δις το 2014, το 2013 τα έσοδα ήταν € 12,2 δις, ενώ για το 2014 αναμένεται να υπερβούν τα € 13,5 δις.

Ο τουρισμός συνέβαλε το 2010 το 5% των κρατικών εσόδων από έμμεσους φόρους (IOBE, 2012), ποσοστό που εκτιμάται ότι έχει αυξηθεί σημαντικά λόγω της πρόσφατης αναπτυξιακής πορείας του τουρισμού, μέσα σε συνθήκες γενικευμένης ύφεσης της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα με στοιχεία του ΙΚΑ (Ιαν – Ιουλ. 2014) για τον κλάδο του τουρισμού και της εστίασης, οι ασφαλιστικές εισφορές ανήλθαν σε €640 εκ. (19% αύξηση σε σχέση με 2013), δημιουργήθηκαν 115.000 νέες θέσεις εργασίας (Ιούλιος 2014) ενώ ο μέσος μικτός μισθός στα ξενοδοχεία ήταν 1.000 ευρώ (ΣΕΤΕ, 2014).

2.2. Τουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη

Βασικό ρόλο στην ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού έχουν διαδραματίσει οι φυσικοί και πολιτιστικοί πόροι της Ελλάδας που αποτελούν διαχρονικούς πόρους έλξης των τουριστών. Ως εκ τούτου η διαφύλαξη των πόρων αυτών και η διαχείρισή τους σε ένα πλαίσιο

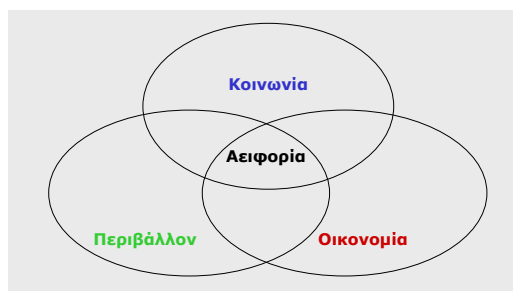
αιεφορίας (sustainable development) είναι καίριας σημασίας για την βιωσιμότητα και περαιτέρω ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού.

Ο ορισμός την αιεφορίας σύμφωνα με κείμενα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών είναι «η δυνατότητα να ανταποκριθούμε στις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να θέσουμε σε κίνδυνο την προοπτική των μελλοντικών γενεών για να αντιμετωπίσουν τις δικές τους ανάγκες». Κατά τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού, ο Βιώσιμος Τουρισμός θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της υφιστάμενες και μελλοντικές οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις, απευθυνόμενος στις ανάγκες των επισκεπτών, του ιδιωτικού τομέα, του περιβάλλοντος και των τοπικών κοινωνιών (UNWTO, 2005).

Συνεπώς, η σύγχρονη έννοια της Ανάπτυξης είναι συνυφασμένη με την Αειφορία που συνδυάζει και προϋποθέτει τις ακόλουθες έννοιες:

- οικονομική βιωσιμότητα,
- σεβασμό στο περιβάλλον,
- ένταξη στο τοπικό κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι.

Σχηματικά, μπορούμε να αποτυπώσουμε την έννοια της αιεφορίας ως την τομή της οικονομικής βιωσιμότητας, του σεβασμού στο περιβάλλον και της ένταξης των εκάστοτε δραστηριοτήτων στο κοινωνικό σύνολο:

Με την αιεφορία επιτυγχάνεται:

- ο βέλτιστος δυνατός συγκερασμός οικονομικών, κοινωνικών και περιβαλλοντικών πολιτικών,
- η προστασία του περιβάλλοντος σε συνδυασμό με την οικονομική ανάπτυξη,
- η δυνατότητα να κληροδοτήσουμε στις επόμενες γενιές ένα περιβάλλον κατ' ελάχιστον εξ ίσου δυναμικό και χρήσιμο, όπως αυτό που κληρονομήσαμε,
- η αποφυγή της υπέρμετρης επιβάρυνσης πόρων,
- η ενσωμάτωση κανόνων και νόμων που επιβάλλουν την βιώσιμη / αιεφόρο ανάπτυξη.

2.3. Τουριστική ανάπτυξη και ανάγκη χωροταξικού σχεδιασμού

Υπάρχει συνεπώς ανάγκη για ένα Εθνικό (Ειδικό) Χωροταξικό Σχέδιο για τον Τουρισμό που θα διασφαλίζει την αιεφορία του κλάδου καθώς και των τουριστικών προορισμών. Το Σχέδιο αυτό πρέπει να θέτει τις βασικές αρχές και κατευθύνσεις στρατηγικού χωροταξικού σχεδιασμού σε εθνικό επίπεδο (άρθρο 5, Ν. 4269/2014), η εξειδίκευση των οποίων θα γίνεται μέσω ειδικών εργαλείων και μηχανισμών σε περιφερειακό, υπερτοπικό και τοπικό επίπεδο. Η αναγκαιότητα του Εθνικού (Ειδικού) Χωροταξικού Σχεδίου για τον Τουρισμό επιτείνεται λόγω του ότι η τουριστική δραστηριότητα είναι μια οριζόντια δραστηριότητα, με το τελικό «προϊόν»/εμπειρία να προκύπτει από την σύνθεση διαφόρων επιμέρους δραστηριοτήτων και υπηρεσιών, συχνά πολύ διαφορετικών και κατά τα άλλα περιορισμένης σύνδεσης μεταξύ τους.

Συνεπώς, το Εθνικό (Ειδικό) Χωροταξικό Σχέδιο για τον Τουρισμό πρέπει αφενός να διαφυλάξει τους πολύτιμους φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους στους οποίους βασίζει την ανάπτυξή του ο ελληνικός τουρισμός και αφετέρου να επιτρέψει την ανάπτυξή του με την προσαρμογή του προσφερόμενου τουριστικού «προϊόντος» μέσω και της χωροθέτησης εθνικής σημασίας υποδομών μεταφορών (τουριστικοί λιμένες, περιφερειακά αεροδρόμια, κλπ.) καθώς και ειδικών τουριστικών υποδομών στις σύγχρονες και διαρκώς μεταβαλλόμενες ανάγκες της -έντονα ανταγωνιστικής- διεθνούς τουριστικής αγοράς.

Σύμφωνα με τον στρατηγικό σχεδιασμό του ΣΕΤΕ, κύρια προτεραιότητα και μοχλό για την ανάπτυξη του ελληνικού τουρισμού, αποτελεί ο εμπλουτισμός του κυρίαρχου μοντέλου του «Ήλιος & Θάλασσα» μέσω της δημιουργίας ενός ισχυρού και διαφοροποιημένου χαρτοφυλακίου έξι βασικών τουριστικών προϊόντων και σειράς θεματικών και εξειδικευμένων υπηρεσιών. Τα έξι κύρια τουριστικά προϊόντα είναι τα εξής: Sun and beach (τουρισμός παραθεριστικών διακοπών), City break (τουρισμός πόλεων - με έμφαση στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη), MICE (συνεδριακός τουρισμός και τουρισμός κινήτρων), Πολιτιστικός τουρισμός, Ναυτικός τουρισμός και Ιατρικός τουρισμός. Οι υποστηρικτικές κατηγορίες είναι: Αγρό-, Οίκο-, Γαστρο-Τουρισμός και δραστηριότητες και οι εξειδικευμένες κατηγορίες είναι: Γ' ηλικία, ευζωία, επίσκεψη σε γνωστούς και φίλους. Για την υλοποίηση του στρατηγικού σχεδίου θα χρειαστούν σημαντικές επενδύσεις για την αναβάθμιση υπαρχόντων καταλυμάτων, τη δημιουργία νέων υψηλής ποιότητας, την ενίσχυση των αεροπορικών, λιμενικών και οδικών υποδομών, αλλά και σε έργα ανάδειξης και προστασίας του περιβάλλοντος καθώς και της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Στο πλαίσιο αυτό και λαμβάνοντας υπόψη την σημαντική ανάγκη προσέλκυσης νέων επενδύσεων παράλληλα με την συγκράτηση και περαιτέρω προώθηση των ήδη υπαρχουσών, την ανάγκη για αναβάθμιση των υφιστάμενων ξενοδοχειακών κτινών, αλλά και για δημιουργία σημαντικού αριθμού νέων, καθώς και την προώθηση δημιουργίας Περιοχών Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης και Σύνθετων Τουριστικών Καταλυμάτων, εκτιμάται ότι τυχόν ακύρωση, στο σύνολό του, του ισχύοντος Εθνικού (Ειδικού) Χωροταξικού Σχεδίου για τον Τουρισμό, θα:

1. περιορίζε σημαντικά τη δυνατότητα αξιοποίησης των διαθέσιμων πολεοδομικών εργαλείων και των αναγκαιών, σύγχρονων τουριστικών προϊόντων τα οποία θεσμοθετήθηκαν ως βασική απαίτηση της τουριστικής αγοράς στο πλαίσιο των διεθνών τουριστικών τάσεων,
2. δυσχέραινε τη δυνατότητα παροχής κινήτρων για τον εκσυγχρονισμό υφιστάμενων τουριστικών μονάδων με παράλληλη αναβάθμιση σε τύπους και κατηγορίες καταλυμάτων (3, 4 και 5 αστέρια) ή επέκταση αυτών και συμπληρώσεις με ειδικές τουριστικές υποδομές,
3. εμπόδιζε τις προσπάθειες άμβλυνσης της εποχικότητας του ελληνικού τουριστικού προϊόντος μέσω της βελτίωσης του θεσμικού πλαισίου,
4. έθιγε τις σημαντικές προσπάθειες διασφάλισης σταθερού, συνεκτικού και σαφούς θεσμικού πλαισίου για τις τουριστικές επενδύσεις, κατ' επέκταση θίγοντας το περί ασφάλειας δικαίου αίσθημα, ενώ παράλληλα θα έθετε εν αμφιβόλω τις προωθούμενες ενέργειες για την απλοποίηση της αδειοδότησης των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Η παραπάνω εκτίμηση σε καμία περίπτωση δεν ακυρώνει την συνεχή και έντονη δέσμευση του τουριστικού κλάδου από τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης. Σε κάθε περίπτωση όμως, ένα από τα βασικά ζητούμενα είναι η αξιολόγηση των επιπτώσεων από τυχόν ακύρωση του ισχύοντος Εθνικού (Ειδικού) Χωροταξικού Σχεδίου για τον Τουρισμό στις επενδύσεις, στην επιχειρηματικότητα και στις (υφιστάμενες ή εν δυνάμει) θέσεις εργασίας, ιδιαίτερα

όταν τα προβαλλόμενα περιβαλλοντικά οφέλη δεν είναι επαρκώς ορισμένα και τεκμηριωμένα. Σε κάθε περίπτωση, παρόλο που η ήδη ισχύουσα καθώς και η προβλεπόμενη διαδικασία οριοθέτησης και περιβαλλοντικής αδειοδότησης αποβλέπει στη διασφάλιση υψηλού επιπέδου περιβαλλοντικής προστασίας, η έως σήμερα εμπειρία από την επί του πρακτέου εφαρμογή του ευρύτερου, τομεακού σχεδιασμού στον κλάδο του τουρισμού παραμένει περιορισμένη.

Άλλωστε, στο πλαίσιο του Ν. 4269/2014 προβλέπονται τα παρακάτω υποκείμενα επίπεδα χωροταξικού σχεδιασμού, το σύνολο των οποίων εμπίπτουν στην διαδικασία έγκρισης Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων:

- Περιφερειακά Χωροταξικά Πλαίσια, που αποτελούν σύνολα κειμένων ή και διαγραμμάτων, με τα οποία παρέχονται οι κατευθύνσεις του στρατηγικού χωροταξικού σχεδιασμού σε περιφερειακό επίπεδο (άρθρο 6, Ν. 4269/2014).
- Τοπικά Χωρικά Σχέδια, που αποτελούν σύνολα κειμένων και διαγραμμάτων με τα οποία καθορίζονται οι γενικές χρήσεις γης, οι γενικοί όροι και περιορισμοί δόμησης, καθώς και κάθε άλλο μέτρο, όρος ή περιορισμός που απαιτείται για την ολοκληρωμένη χωρική ανάπτυξη και οργάνωση της περιοχής ενός πρωτοβάθμιου Ο.Τ.Α. (άρθρο 7, Ν. 4269/2014).
- Ειδικά Χωρικά Σχέδια, που αποτελούν σύνολα κειμένων και διαγραμμάτων με τα οποία καθορίζονται χρήσεις γης, γενικοί όροι και περιορισμοί δόμησης καθώς και κάθε άλλο μέτρο, όρος ή περιορισμός που απαιτείται ώστε να καταστούν οι εν λόγω περιοχές κατάλληλες είτε για τη δημιουργία οργανωμένων υποδοχέων δραστηριοτήτων είτε για την πραγματοποίηση προγραμμάτων και παρεμβάσεων μεγάλης κλίμακας ή στρατηγικής σημασίας. (άρθρο 8, Ν. 4269/2014).

2.4. Τουριστική δραστηριότητα και περιβαλλοντική αδειοδότηση

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο τουρισμός αποτελεί μία από τις πιο έντονα ρυθμισμένες οικονομικές δραστηριότητες σε ότι αφορά στις περιβαλλοντικές του επιπτώσεις σε σχέση με άλλες ανθρωπογενείς δραστηριότητες (όπως η γεωργία, η εκτός σχεδίου οικιστική δόμηση, κλπ.). Ειδικότερα:

- Για τους ΟΥΤΔ προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία χωροθέτησης με την έγκριση Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση Προεδρικού Διατάγματος οριοθέτησης στο πλαίσιο της ΚΥΑ 107017/28.8.2006 όπως ισχύει.
- Για τα μεμονωμένα έργα και τις δραστηριότητες εντός ΟΥΤΔ καθώς και τα ΣΤΚ προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία περιβαλλοντικής αδειοδότησης με την έγκριση Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση ΚΥΑ Έγκρισης Περιβαλλοντικών Όρων καθώς και παρακολούθηση τήρησή τους κατά τα στάδια της κατασκευής και της λειτουργίας στο πλαίσιο του Ν. 4014/2011 όπως ισχύει.

Το σύνολο της παραπάνω διοικητικής διαδικασίας προαπαιτεί μία εκτενή διαδικασία διαβούλευσης με την κοινωνία των πολιτών ενώ σε κάθε περίπτωση η δημόσια διοίκηση έχει την δυνατότητα της απόρριψης της αντίστοιχης αίτησης (ΣΜΠΕ ή ΜΠΕ) του κυρίου του έργου, άρα και μη αδειοδότησης του προτεινόμενου σχεδίου, προγράμματος, έργου ή δραστηριότητας.

2.5. Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, διατυπώνεται εντονότατος προβληματισμός ότι η τουριστική ανάπτυξη - μέσω του ισχύοντος Εθνικού Χωροταξικού Πλαισίου για τον Τουρισμό - θα προκαλέσει σημαντικότερη υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος μέσω της δημιουργίας ιδιαίτερα μεγάλης κλίμακας αναπτύξεων (τύπου Ισπανίας και Πορτογαλίας). Η διατύπωση όμως αυτού του προβληματισμού δεν λαμβάνει υπόψη αφενός τις μεταβολές των διεθνών καταναλωτικών προτύπων για τουριστικές υπηρεσίες, την γενικά υπεύθυνη λειτουργία του ελληνικού τουρισμού, το συνολικό θεσμικό πλαίσιο αλλά και το γεγονός ότι για το μακρύ χρονικό διάστημα που υφίσταται η ευρύτερη κοινωνική διαβούλευση, δεν έχουν υλοποιηθεί παρά εξαιρετικά ελάχιστες τουριστικές επενδύσεις γενικότερα. Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι η εμπειρία από την υλοποίηση επενδυτικών σχεδίων στο πλαίσιο της εφαρμογής των Εθνικών Πλαισίων για τον Τουρισμό είναι περιορισμένη. Επομένως, εκτιμάται ότι θα ήταν σκόπιμο να πραγματοποιηθεί – εκτός από την εκ των προτέρων αξιολόγηση που έχει ήδη πραγματοποιηθεί εκτενώς – και «επί του πρακτέου» και «εκ των υστέρων» (ex post) αξιολόγηση του ισχύοντος Εθνικού Χωροταξικού Σχεδίου για τον Τουρισμό (βάσει τυχόν δημιουργίας τουριστικών επενδύσεων καθώς και της ενσωμάτωσής του στον υποκείμενο σχεδιασμό) και με βάση την εμπειρία την αυτή, θα μπορούσαν να εντοπισθούν τα συγκεκριμένα σημεία του Πλαισίου που χρίζουν βελτίωσης, αναθεώρησης ή κατάργησης.

Τέλος, η σημασία του τουρισμού για την ελληνική οικονομία και κοινωνία και η δυνατότητά του να συμβάλλει ουσιαστικά στην έξοδο από την ύφεση και την ανέχεια, προϋποθέτει σαφές και κατά το δυνατό απλό πλαίσιο, εντός του οποίου θα μπορούν να πραγματοποιηθούν οι αναγκαίες επενδύσεις. Με την συνεχιζόμενη αποκλειστικά θεωρητική και «εκ των προτέρων» (ex ante) αξιολόγηση στο πλαίσιο της οποίας ζητείται η συνολική ακύρωσή του ΕΠΧΣΑΑΤ, η τουριστική δραστηριότητα αλλά και γενικότερα η ελληνική οικονομία και κοινωνία θα συνεχίσουν να λειτουργούν χωρίς συγκροτημένο και εφαρμόσιμο χωροταξικό σχεδιασμό (υπερκείμενο ή υποκείμενο) εις βάρος των αναπτυξιακών προοπτικών της οικονομίας και της κοινωνίας και προς όφελος της άνευ κανόνων και ανεξέλεγκτης εκτός σχεδίου οικιστικής δόμησης, η οποία αντιστρατεύεται τις μακροπρόθεσμες επιδιώξεις του τουρισμού και το περιβάλλον.

3. ΕΙΔΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

3.1. Οργανωμένοι Υποδοχείς Τουριστικών Δραστηριοτήτων (ΟΥΤΔ) – Σύνθετα Τουριστικά Καταλύματα (ΣΤΚ)

Χαρακτηριστικά, μέγεθος και ένταση

Αρχικά, θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι ΟΥΤΔ και τα ΣΤΚ δεν θα πρέπει να ταυτίζονται απόλυτα και αποκλειστικά με τις ιδιαίτερα μεγάλης κλίμακας αναπτύξεις, καθώς δύναται να αφορούν σε συνήθειες ή κατά κανόνα, ήπιες τουριστικές αναπτύξεις. Υποστηρικτικά στην παραπάνω διαπίστωση σημειώνεται ότι:

- Έχουν εκδοθεί οι εξής κανονιστικές πράξεις (ενδεικτικά):
 - Έγκριση δημιουργίας ΣΤΚ καθώς και των περιβαλλοντικών όρων αυτού στην περιοχή Βρόσκοπος, Δήμου Κέας, συνολικής δυναμικότητας 330 κλινών και μέγιστης επιτρεπόμενης δόμησης περίπου 32.200 μ² σε περιοχή περίπου 644 στρεμμάτων (υπ' αριθμό 17605/429/1.4.2014 ΚΥΑ) *ήτοι πυκνότητα συνολικής ανάπτυξης: 2 κλίνες ανά 4 στρέμματα.*
 - Έγκριση δημιουργίας ΣΤΚ καθώς και των περιβαλλοντικών όρων αυτού στην θέση Κουμπάρα - Διακοφτό, Δήμου Ιητών, ν. Ίου, συνολικής δυναμικότητας 249 κλινών και μέγιστης επιτρεπόμενης δόμησης περίπου 18.100 μ² σε περιοχή περίπου 275 στρεμμάτων (υπ' αριθμό 38753/1216/8.8.2014 ΚΥΑ), *ήτοι πυκνότητα συνολικής ανάπτυξης: 4 κλίνες ανά 4 στρέμματα.*
 - Έγκριση δημιουργίας ΣΤΚ καθώς και των περιβαλλοντικών όρων αυτού στην θέση Αμμουδαράκι, Δήμου Μήλου, συνολικής δυναμικότητας 216 κλινών και μέγιστης επιτρεπόμενης δόμησης περίπου 18.700 μ² σε περιοχή περίπου 472 στρεμμάτων (υπ' αριθμό 23233/649/6.5.2014 ΚΥΑ) *ήτοι πυκνότητα συνολικής ανάπτυξης: 2 κλίνες ανά 4 στρέμματα.*
 - Έγκριση Ειδικού Σχεδίου Χωρικής Ανάπτυξης του δημόσιου ακινήτου (ΕΣΧΑΔΑ) με την ονομασία «Κασιώπη Κέρκυρας» στην περιοχή Ερημίτης Κέρκυρας, μέγιστης επιτρεπόμενης δόμησης 36.400 μ² σε έκταση 447 περίπου στρεμμάτων (ΠΔ 15/11/2013, ΦΕΚ 406/ΑΑΠ/213)
- Για τα νησιά και τις περιοχές του εθνικού συστήματος προστατευόμενων περιοχών προβλέπεται μέγιστος συντελεστής δόμησης 5% (*άρθρο 5, εν. (Δ), παρ. Δ1 και εν. (Ζ), ΚΥΑ 67659/12.12.2013*) ενώ ο υποκείμενος σχεδιασμός δύναται να θέσει ειδικότερους όρους και περιορισμούς ανάπτυξης (στο πλαίσιο των Ν. 4269/14 και Ν. 3937/2011 όπως ισχύουν).
- Λανθασμένα συγχέονται με την:
 - “all inclusive” τουριστική δραστηριότητα, η οποία σε κάθε περίπτωση διαφοροποιεί και συμπληρώνει το προσφερόμενο τουριστικό προϊόν μόνο με τις άμεσες δαπάνες εστίασης οι οποίες επικεντρώνονται εντός των ξενοδοχείων χωρίς να γίνονται αποκλειστικά σε αυτά ενώ, αντίθετα, παρουσιάζει αυξημένες δαπάνες σε αγορές σε σχέση με την ανεξάρτητη διαμονή σε ξενοδοχεία επιπλωμένα δωμάτια και ξενοδοχειακά καταλύματα έως 4* (ΣΕΤΕ, 2014).
 - άναρχη, εκτός σχεδίου παραθεριστική κατοικία, η οποία δεν εμπίπτει σε κανενός είδους εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων (στο πλαίσιο είτε της ΚΥΑ 107017/28.8.2006 είτε του Ν. 4014/11 όπως ισχύουν).

Χωροθέτηση και προστασία περιβάλλοντος

Στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται ως άστοχη η άποψη ότι «...η οριζόντια εισαγωγή της δυνατότητας δημιουργίας ΟΥΤΔ - ΣΤΚ στο σύνολο σχεδόν του εθνικού χώρου αποτελεί

απόλυτα απαράδεκτη επιλογή η οποία απειλεί να υποβαθμίσει την βιοποικιλότητα και να οδηγήσει στην αλλοίωση και τελική υποβάθμιση του τουριστικού προϊόντος των χώρας όχι μόνο περιβαλλοντικά αλλά και οικονομικά...», καθώς:

- Ο υποκείμενος σχεδιασμός δύναται να εξειδικεύει τις κατευθύνσεις, τους όρους και τους περιορισμούς ανάπτυξης ΟΥΤΔ και ΣΤΚ (στο πλαίσιο των Ν. 4269/14 και Ν. 3937/2011 όπως ισχύουν).
- Για τους ΟΥΤΔ προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία χωροθέτησης με την έγκριση Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση Προεδρικού Διατάγματος οριοθέτησης στο πλαίσιο της ΚΥΑ 107017/28.8.2006 όπως ισχύει.
- Για τα μεμονωμένα έργα και τις δραστηριότητες εντός ΟΥΤΔ καθώς και τα ΣΤΚ προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία περιβαλλοντικής αδειοδότησης με την έγκριση Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση ΚΥΑ Έγκρισης Περιβαλλοντικών Όρων καθώς και παρακολούθηση τήρησή τους κατά τα στάδια της κατασκευής και της λειτουργίας στο πλαίσιο του Ν. 4014/2011 όπως ισχύει.
- Οι ΟΥΤΔ και τα ΣΤΚ συχνά συμβάλλουν ενεργά στην προστασία του περιβάλλοντος μέσω υλοποίησης εθελοντικών δράσεων και προγραμμάτων (όπως αναφέρεται στην συνέχεια, στις ειδικότερες ενότητες).
- και λειτουργούν ανταγωνιστικά προς λοιπές οχλούσες δραστηριότητες, κυρίως είτε εκείνες που δεν εμπίπτουν στο θεσμικό πλαίσιο περί περιβαλλοντικής αδειοδότησης (πχ. άναρχη, εκτός σχεδίου δόμηση), είτε εκείνες που προκύπτουν από τον ελλιπή έλεγχο και παρακολούθηση (πχ. πυρκαγιές).

Συμβολή στην οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή

Οι ΟΥΤΔ και τα ΣΤΚ εκτιμάται ότι συμβάλλουν σημαντικά στην ενίσχυση των δύο εξίσου βασικών πυλώνων της βιώσιμης ανάπτυξης δηλαδή της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής συνοχής, καθώς ενδεικτικά, συμβάλλουν στην:

- Άμβλυνση της εποχικότητας του τουριστικού προϊόντος μέσω της 12μηνιας λειτουργίας των καταλυμάτων και των τουριστικών επιπλωμένων κατοικιών.
- Συγκράτηση του τοπικού πληθυσμού, παρέχοντας άμεσες ή έμμεσες μόνιμες θέσεις εργασίας.
- Διατήρηση και αναζωογόνηση παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων, των τοπικών κοινωνιών καθώς και του τοπίου που συνδέονται με αυτές (πχ. αγροτικό τοπίο, οικισμοί – στο πλαίσιο και των στρατηγικών κατευθύνσεων που τίθενται από το ΕΠΧΣΑΑΤ για τους παραδοσιακούς, εγκαταλελειμμένους ή φθίνοντες οικισμούς).
- Βελτίωση της προσβασιμότητας μέσω της αύξησης των πληροτήτων των δρομολογίων μεταφοράς, συμβάλλοντας στην χρηματοδότηση και παροχή 12μηνιας σύνδεσης των προορισμών και των τοπικών κοινωνιών, τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο.
- Βελτίωση της παροχής κοινωνικών εξυπηρετήσεων, συμβάλλοντας στην χρηματοδότηση και ενίσχυση των κοινωνικών υπηρεσιών στους τουριστικούς προορισμούς και στις τοπικές κοινωνίες.

3.2. Προστατευόμενες περιοχές

Δίκτυο Φύση 2000: χρήσεις γης και χρηματοδοτικές ανάγκες

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι χερσαίες περιοχές του Δικτύου Φύση 2000 καλύπτουν περίπου του 27,1% της Ελληνικής Επικράτειας, ποσοστό ιδιαίτερα αυξημένο σε σχέση με τον Ευρωπαϊκό μέσο όρο (18,36%) καθώς και άλλων κρατών – μελών με αυστηρό θεσμικό

πλαίσιο περιβαλλοντικής προστασίας καθώς και σημαντικής αξίας φυσικό περιβάλλον όπως της Δανίας (8,32%), Γερμανίας (15,4%), Γαλλίας (12,5%), Ιταλίας (18,9%), Μεγ. Βρετανίας (8,5%), Φινλανδίας (14,4%), Σουηδίας (13,8%) (Βαρόμετρο Δικτύου Φύση 2000, Οκτώβριος 2014).

Η πλειονότητα των περιοχών του Δικτύου Natura είναι μεγάλης έκτασης και λόγω της ιδιαίτερης βιοποικιλότητας του ελληνικού χώρου, οι περιοχές περιλαμβάνουν ποικιλία οικοτόπων και ειδών (ΥΠΕΚΑ, 2012). Οι χρήσεις γης εντός του συνόλου των περιοχών του Δικτύου Φύση 2000 (χερσαία και θαλάσσια) βάσει της αποτύπωσης του Corine Landcover αναλύεται ως εξής: Αστικοποιημένες περιοχές (0,5%), Αγροτικές περιοχές – λιβάδια (9%), Αγροτικές περιοχές με εκτάσεις φυσικής βλάστησης (5%), Δάση (23%), Βοσκότοποι (11%), Θάμνοι (24%), Παραλίες – Βράχοι (1%), Βάλτοι – αραιή βλάστηση (5%), Εσωτερικά ύδατα – αλυκές – λιμνοθάλασσες (3%), Θάλασσα (19%) (ΥΠΕΧΩΔΕ, 2007). Στο πλαίσιο αυτό, εκτιμάται ότι το αυξημένο ποσοστό της Ελληνικής επικράτειας που εμπίπτει στο Δίκτυο Φύση 2000 οφείλεται, μεταξύ άλλων, στην ενσωμάτωση ευρύτερων περιοχών αφενός με έντονη οικονομική/κοινωνική δραστηριότητα και αφετέρου περιοχών με σημαντικές ανθρωπογενείς χρήσεις (πχ. γεωργία, αλιεία, τουρισμός, οικιστική ανάπτυξη) με ρυθμιστικό (buffer) – και όχι απαγορευτικό - ρόλο ως προς τις περιοχές «προστασίας» ή «απόλυτης προστασίας», αντίθετα με την πρακτική άλλων κρατών μελών. Οι περιοχές που εντάσσονται στο Δίκτυο Φύση 2000 δεν είναι κλασσικές προστατευόμενες περιοχές, αλλά Ειδικές Ζώνες Διατήρησης. Δεν απαγορεύεται a priori καμία από τις υφιστάμενες χρήσεις, διότι η βιοποικιλότητα αναπτύχθηκε και με την παρουσία του ανθρώπου, ενώ για κάθε τυχόν νέα χρήση απαιτείται όπως άλλωστε σε όλες τις περιπτώσεις, εκτίμηση των επιπτώσεων, κυρίως για τους τύπους οικοτόπων και τα είδη Κοινοτικού Ενδιαφέροντος (Ντάφης, 2011).

Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία, το κόστος διαχείρισης του συνόλου του δικτύου Φύση 2000 στην Ελλάδα ανέρχεται σε €97 εκατομμύρια ευρώ ετησίως για την περίοδο 2008-2014. Από αυτά, €31 εκατομμύρια αφορούν σε πάγιες επενδύσεις ενώ τα υπόλοιπα €66 εκατομμύρια σε ετήσιο κόστος διαχείρισης (Gantioler *et al.*, IEEP, 2010). Σύμφωνα με την ίδια μελέτη, το κόστος διαχείρισης του ελληνικού Δικτύου Φύση 2000 αναμένεται να αυξηθεί σημαντικά, ιδιαίτερα για τις παράκτιες και νησιωτικές περιοχές, ενώ για την χρηματοδότηση του κόστους αυτού κύριο ρόλο παίζει ο εθνικός προϋπολογισμός και μόνο σε περιορισμένο βαθμό τα ευρωπαϊκά χρηματοδοτικά εργαλεία (πχ. Life+, EAFRD).

Τουριστική ανάπτυξη και βιοποικιλότητα

Γενικά, σύμφωνα με την Παγκόσμια Επιτροπή Προστατευόμενων Περιοχών (Eagles, P., *et al*, IUCN, 2002) σημειώνεται ότι υπάρχουν σημαντικά θετικά επιχειρήματα για τη δημιουργία νέων κτιριακών εγκαταστάσεων διαμονής εντός των κατηγοριών I έως IV (με I θεωρούνται οι περιοχές απόλυτης προστασίας) προστατευόμενων περιοχών (με την μορφή τουριστικών θερέτρων ή ξενώνων) όπως η:

- δυνατότητα μεγαλύτερου ελέγχου στον τρόπο που επισκέπτες χρησιμοποιούν τις περιοχές αυτές,
- μείωση της ανάγκης για μεταφορές,
- ενίσχυση της προβολής μειονεκτικών περιοχών μέσω κατάλληλα σχεδιασμένων καταλυμάτων και υποδομών εξυπηρέτησης,
- η χρηματοδότηση διαχείρισης και προστασίας ευαίσθητων περιοχών μέσω καλών πρακτικών κατά την σύναψη σχετικών συμφωνιών μεταξύ φορέων διαχείρισης και τουριστικών καταλυμάτων (Wyman *et al.*, 2011).

Σε κάθε περίπτωση, όπου προκύπτει η ανάγκη για την κατασκευή τέτοιων καταλυμάτων θα πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη ευαισθησία στο περιβάλλον καθώς κάθε μορφή δόμησης αφ' εαυτή μπορεί να θεωρηθεί μη φυσική για μία προστατευόμενη περιοχή, μπορούν να δημιουργηθούν επιπτώσεις στην ευρύτερη περιοχή μέσω των απαραίτητων υποδομών μεταφοράς ενώ η τουριστική δραστηριότητα έχει το εγγενές χαρακτηριστικό της επέκτασης.

Στο πλαίσιο αυτό, εξαιρετικής σημασίας αποτελούν οι κατευθύνσεις της Γραμματείας της Διεθνούς Σύμβασης για την Προστασία της Βιοποικιλότητας σε ότι αφορά στην δημιουργία νέων τουριστικών αναπτύξεων ή/και δραστηριοτήτων με στόχο την ολοκληρωμένη διαχείριση του τουρισμού και της βιοποικιλότητας. Σύμφωνα με το πλαίσιο κατευθύνσεων, τονίζεται η έντονη και συνεχής αλληλεπίδραση μεταξύ της διαδικασίας σχεδιασμού και της εκτίμησης επιπτώσεων ενός νέου έργου ή δραστηριότητας. Στην περίπτωση ύπαρξης ενός στρατηγικού σχεδίου (σ.σ. βλ. ΕΠΧΣΑΑΤ) τότε η εκτίμηση των επιπτώσεων θα αφορά σε συγκεκριμένη πρόταση (σ.σ. προγράμματος, έργου ή δραστηριότητας), αξιολογώντας παράλληλα πότε η πρόταση πρέπει να προσαρμοσθεί στο στρατηγικό σχέδιο αλλά και πότε το στρατηγικό σχέδιο πρέπει να προσαρμοσθεί στην συγκεκριμένη αναπτυξιακή πρόταση (UNEP/CPB, 2007). Συμπερασματικά, δεν τίθεται θέμα οριζόντιου και απόλυτου αποκλεισμού συγκεκριμένων τουριστικών αναπτύξεων (σ.σ. βλ. ΟΥΤΔ, ΣΤΚ) από συγκεκριμένη κατηγορία περιοχών προστασίας (όπως περιοχές εντός του Δικτύου Φύση 2000) αλλά, αντίθετα, η προώθηση της συνεχούς και αμφίδρομης σχέσης μεταξύ των διαφόρων επιπέδων σχεδιασμού και εκτίμησης των επιπτώσεων ενός προτεινόμενου προγράμματος, έργου ή δραστηριότητας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχει ένα σημαντικό αριθμός τουριστικών καταλυμάτων εντός προστατευόμενων περιοχών που τεκμηριωμένα αποτελούν καλές πρακτικές σε διεθνές επίπεδο, ενδεικτικά:

- Park Hyatt Maldives Hadahaa - <http://maldives.hadahaa.park.hyatt.com>
- Fregate Private island - <http://www.fregate.com/>
- Emirates Wolgan valley resort and spa - <http://www.wolganvalley.com/home-en.html>

ΟΥΤΔ - ΣΤΚ εντός του εθνικού συστήματος προστατευόμενων περιοχών

Στο πλαίσιο αυτό, η δημιουργία ΟΥΤΔ και ΣΤΚ (και εν γένει η τουριστική ανάπτυξη) εντός του εθνικού συστήματος προστατευόμενων περιοχών δεν μπορεί να αποκλεισθεί αλλά αντίθετα θα πρέπει να αξιολογείται κατά περίπτωση, στο πλαίσιο της ισχύουσας περιβαλλοντικής νομοθεσίας και νομολογίας καθώς και των αρχών της βιώσιμης ανάπτυξης, δεδομένου ότι όπως έχει ήδη αναφερθεί:

- Οι ΟΥΤΔ και τα ΣΤΚ:
 - Δεν συνδέονται απαραίτητα με ιδιαίτερα μεγάλης κλίμακας τουριστικές αναπτύξεις.
 - Συμβάλλουν ενεργά στην προστασία του περιβάλλοντος μέσω υλοποίησης εθελοντικών δράσεων και προγραμμάτων (βλ. μελέτη περίπτωσης Fregate Island Private παρακάτω).
 - Λειτουργούν ανταγωνιστικά προς λοιπές οχλούσες δραστηριότητες, κυρίως είτε εκείνες που δεν εμπίπτουν στο θεσμικό πλαίσιο περί περιβαλλοντικής αδειοδότησης (πχ. άναρχη, εκτός σχεδίου δόμηση), είτε εκείνες που προκύπτουν από τον ελλιπή έλεγχο και παρακολούθηση (πχ. πυρκαγιές).
- Για τις περιοχές του εθνικού συστήματος προστατευόμενων περιοχών προβλέπεται μέγιστος συντελεστής δόμησης 5% (άρθρο 5, εν. (Ζ), ΚΥΑ 67659/12.12.2013) ενώ ο υποκείμενος σχεδιασμός (πχ. διαχειριστικά σχέδια) δύναται να θέσει αυστηρότερους όρους και περιορισμούς ανάπτυξης

- Για τους ΟΥΤΔ προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία χωροθέτησης με την έγκριση Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση Προεδρικού Διατάγματος οριοθέτησης στο πλαίσιο της ΚΥΑ 107017/28.8.2006 όπως ισχύει.
- Για τα μεμονωμένα έργα και τις δραστηριότητες εντός ΟΥΤΔ καθώς και τα ΣΤΚ προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία περιβαλλοντικής αδειοδότησης με την έγκριση Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (συμπ. Μελέτης Ειδικής Οικολογικής Αξιολόγησης) και την έκδοση ΚΥΑ Έγκρισης Περιβαλλοντικών Όρων καθώς και παρακολούθηση τήρησή τους κατά τα στάδια της κατασκευής και της λειτουργίας στο πλαίσιο του Ν. 4014/2011 όπως ισχύει.

3.3. Τουριστική ανάπτυξη και νησιωτικότητα

Τουρισμός και νησιωτικές περιοχές

Το ελληνικό νησιωτικό σύνολο περιλαμβάνει μία τεράστια ποικιλία νησιών και νησιωτικών συμπλεγμάτων, που καλύπτουν το 18,8% του εδάφους της χώρας (24.739,4 χλμ²). Ειδικότερα, η Ελλάδα απαριθμεί συνολικά 9.837 νησιωτικά εδάφη (νησιά, νησίδες, βραχονησίδες και ερημονήσια). Η πλειονότητα των νησιών της χώρας χωροθετείται στο αρχιπέλαγος του Αιγαίου (Σπιλάνης και άλλοι - ΕΕΤΑΑ, αχρονολόγητο). Ο συνολικός αριθμός των νησιών και των βραχονησίδων του Αιγαίου ανέρχονται στα 7.582 αλλά σχεδόν το 90% αυτών είναι μικρότερα από 10 χλμ² ενώ μόνο 100 κατοικούνται μόνιμα (WWF, 2012).

Ο τουρισμός ήταν και παραμένει βασική πηγή της οικονομίας πολλών νησιωτικών περιοχών. Παρά τις πολλές διαφορές μεταξύ των νησιών της Ευρώπης, αυτή η δραστηριότητα είναι απαραίτητη για την επιβίωση του τοπικού πληθυσμού, της ταυτότητας, των παραδόσεων, των πολιτιστικών αξιών και του τοπίου πολλών από αυτά (ΕΟΚΕ, 2012).

Φέρουσα ικανότητα νησιωτικών τουριστικών προορισμών

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού ήταν ο πρώτος οργανισμός που προσέφερε ένα πρακτικό ορισμό της έννοιας της φέρουσας ικανότητας ενός τουριστικού προορισμού σύμφωνα με τον οποίο «... είναι ο μέγιστος αριθμός ατόμων που επισκέπτονται ταυτόχρονα ένα τουριστικό προορισμό χωρίς την καταστροφή του φυσικού, οικονομικού και κοινωνικό-πολιτισμικού περιβάλλοντος και μίας μη αποδεκτής μείωσης του βαθμού ικανοποίησης των επισκεπτών» (ΡΑΡ/ΡΑΚ, 1997) και ο οποίος υιοθετήθηκε από το Περιβαλλοντικό Πρόγραμμα των Ηνωμένων Εθνών.

Η φέρουσα ικανότητα ενός τουριστικού προορισμού δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μία επιστημονική έννοια ή ως ένας τύπος υπολογισμού ενός συγκεκριμένου αριθμού επισκεπτών, πολύ δε περισσότερο ως μία στατική έννοια. Θα πρέπει να θεωρηθεί μόνο ως ένα ευέλικτο και δυναμικό διαχειριστικό εργαλείο με στόχο την βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη που να εκτιμά το βέλτιστο επίπεδο ικανότητας (σ.σ. χωρητικότητας) μίας συγκεκριμένης περιοχής (Trumbic, 2005). Στο πλαίσιο αυτό, η ανάπτυξη περιβαλλοντικών (πχ. αφαλάτωση ή τριτοβάθμια επεξεργασία υγρών αποβλήτων) ή κοινωνικών (πχ. εκσυγχρονισμός λιμενικής εγκατάστασης ή νοσοκομείου) συμβάλει στην αύξηση της φέρουσας ικανότητας ενός προορισμού. Παράλληλα, θα πρέπει να τονισθεί ότι η καταλυτική πλειοψηφία των καλών πρακτικών κατά την εκτίμηση της φέρουσας ικανότητας στη Μεσόγειο αφορούν σε γεωγραφικά προσδιορισμένες περιοχές και νησιά, μικρού (<200

χλμ²) ή μεσαίου μεγέθους (<1000 χλμ²) κυρίως με πρωτοβουλία της τοπικής αυτοδιοίκησης, πχ. Calvia - Ισπανία, Elba – Ιταλία (PAP/RAC, 2003). Παράλληλα, σε πρακτικό επίπεδο, η φέρουσα ικανότητα δεν είναι μία μεθοδολογία που μπορεί με ακρίβεια να προσαρμοστεί σε συγκεκριμένα σενάρια τουριστικής ανάπτυξης καθώς αρκετά από τα κριτήρια κρίνονται ως υποκειμενικά (UNEP/CPB, 2007). Αντίθετα πιο αποτελεσματική φαίνεται η προσπάθεια διατήρησης μίας κοινά αποδεκτής ισορροπίας μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων μερών στις διαφορετικές χρήσεις ενός προορισμού (UNEP/CPB, 2007).

Στο πλαίσιο αυτό εκτιμάται ότι η εκτίμηση της φέρουσας ικανότητας θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο του υποκείμενου σχεδιασμού (πχ. περιφερειακά ή τοπικά σχέδια, διαχειριστικά σχέδια προστατευόμενων περιοχών) ενώ τυχόν προσπάθεια εκτίμησής της στο πλαίσιο του ισχύοντος ΕΠΧΣΑΑΤ πιστεύεται ότι θα ήταν επιστημονικά άστοχη από την άποψη της αξιοπιστίας των συμπερασμάτων καθώς και μη ανταποδοτική ως προς το κόστος και χρόνο εκπόνησης των σχετικών μελετών τόσο σε ότι αφορά στην προστασία του περιβάλλοντος όσο και στην βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της χώρας.

Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να τεθεί ο προβληματισμός ότι αρκετές νησιωτικές περιοχές της Ελλάδας, ιστορικά υποστήριζαν πολλαπλάσιο πραγματικό πληθυσμό από τον σημερινά καταγραφόμενο, δίνοντας ένα άτυπο και εμπειρικό στοιχείο που θα έπρεπε να αξιολογηθεί κατά την προσέγγιση της φέρουσας ικανότητας (ΙΤΕΠ, 2007) λαμβάνοντας βέβαια υπόψη αφενός τα αυξημένα, σύγχρονα καταναλωτικά πρότυπα και αφετέρου τις τεχνολογικές εξελίξεις (μεταξύ άλλων και στον τομέα της τεχνολογίας προστασίας περιβάλλοντος όπως μονάδες αφαλάτωσης, μονάδες τριτοβάθμιας επεξεργασίας υγρών αποβλήτων). Ενδεικτικά, αναφέρονται οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις:

	Έκταση (χλμ ²)	Πληθυσμός 2011	Πυκνότητα (κάτοικοι/χλμ ²)	Πληθυσμός 1907 ή Ιστορικά στοιχεία (*)	Πυκνότητα (κάτοικοι/χλμ ²)	Πληθυσμός κατοχής 1922 (Ιταλική απογραφή)	Πυκνότητα (κάτοικοι/χλμ ²)
Σύμη	58	2.590	44	23.000*	396	7000	120
Μεγίστη	9	492	55	14.000*	1556	2742	305
Υδρα	52	1966	38	5695	109	-	-
Σέριφος	75	1420	19	4024	54	-	-
Παζοί	17	2300	135	4120	242	-	-

Συμβολή ΟΥΤΔ – ΣΤΚ στην οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή των νησιών

Οι ΟΥΤΔ και τα ΣΤΚ, όπως έχει ήδη αναφερθεί, εκτιμάται ότι συμβάλλουν σημαντικά στην ενίσχυση των δύο εξίσου βασικών πυλώνων της βιώσιμης ανάπτυξης δηλαδή της οικονομικής ανάπτυξης και της κοινωνικής συνοχής, ειδικότερα υπό το πρίσμα των κάτωθι πρόσφατων συμπερασμάτων της Ευρωπαϊκής Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής (2012):

- Τα μεταναστευτικά φαινόμενα ή τα προβλήματα που σχετίζονται με την πληθυσμιακή γήρανση ή ερήμωση είναι ζητήματα που αφορούν ιδιαιτέρως τα νησιά. Αυτές οι καταστάσεις μπορούν να οδηγήσουν στην απώλεια της πολιτισμικής κληρονομιάς, στη διαταραχή των οικοσυστημάτων και σε σοβαρές οικονομικές επιπλοκές (ως προς την απασχόληση, τη νεολαία κ.λπ.)
- Ανάγκη για ελάττωση του κόστους μεταφοράς (ΕΟΚΕ, 2012)

Τουριστική ανάπτυξη σε ακατοίκητα νησιά και βραχονησίδες

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η σύγχρονη Ελληνική και Μεσογειακή εμπειρία από την τουριστική αξιοποίηση ακατοίκητων νησιών και βραχονησίδων είναι ουσιαστικά ανύπαρκτη. Στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται σκόπιμη η αναγνώριση καλών πρακτικών σε διεθνές

επίπεδο και η αξιολόγηση της σκοπιμότητας και δυνατότητας μεταφοράς τους στο εθνικό πλαίσιο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ανάπτυξη του βραβευμένου (WTTC, 2011) Fregate Island Private στις Σευχέλλες, που κατασκευάστηκε το 1998 στο ομώνυμο νησί έκτασης 3 χλμ², αντικαθιστώντας την 200 ετών μονοκαλλιέργεια σε κανέλλα και καρύδες, η οποία είχε εκτοπίσει ενδημικά είδη και είχε οδηγήσει στην καταστροφή των οικοτόπων της τοπικής πανίδας. Το πολυτελές θέρετρο – που περιλαμβάνει το κεντρικό κτίριο, 2 εστιατόρια, καταδυτικό κέντρο, σπα και 16 τουριστικές επιπλωμένες κατοικίες 400 έως 700 μ² - έχει συμβάλει μεταξύ άλλων στην αύξηση του πληθυσμού του 7^{ου} πιο σπάνιου πτηνού παγκοσμίως (*Seychelles Magpie Robin*, *Copsychus sechellarum*) από 22 άτομα το 1995 σε 180 άτομα το 2010 (Birdlife international, 2014) καθώς και του πληθυσμού της γιγάντιας χελώνας του Aldabra (*Aldabrachelys gigantea*) από 180 άτομα το 1995 σε 600 άτομα το 2010. Παράλληλα, παρέχει περισσότερες από 135 μόνιμες θέσεις εργασίας εκ των οποίων οι 40 αφορούν στην ομάδα περιβαλλοντικής διαχείρισης (Wei, 2014).

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ως καλή πρακτική τουριστικής αξιοποίησης για την περίπτωση των εξαιρετικής περιβαλλοντικής ευαισθησίας, ακατοίκητων και πάρα πολύ μικρού μεγέθους νησιών, η περίπτωση ανάπτυξης του πρώτου ιδιωτικού θαλάσσιου πάρκου στην Τανζανία με επίκεντρο το ακατοίκητο νησί “Chumbe” έκτασης μόλις 240 στρεμμάτων (Eagles, P., et al., IUCN, 2002). Το νησί περιβάλλεται από ένα ιδιαίτερα σημαντικό και εξαιρετικά ευαίσθητο κοραλλιογενή ύφαλο και περιλαμβάνει ένα εξίσου σημαντικό τροπικό δάσος σε μία κατά άλλα έντονα αλιευμένη περιοχή. Το 1992, ιδρύθηκε η εταιρία με σκοπό την δημιουργία και διαχείριση του πάρκου, κατασκευάστηκαν 7 οικολογικά επιπλωμένα διαμερίσματα για την διαμονή 15 επισκεπτών ενώ ένας σημαντικός αριθμός ατόμων το επισκέπτονταν σε καθημερινή βάση. Παράλληλα, 5 πρώην αλιείς των γειτονικών νησιών εκπαιδεύθηκαν ως φύλακες του πάρκου ενώ παρέχονται καταδυτικές υπηρεσίες προς τους επισκέπτες. Η εταιρία διαχείρισης επανεπενδύει μέρος των κερδών στην προστασία του περιβάλλοντος καθώς και στην δωρεάν περιβαλλοντική εκπαίδευση.

3.4. Γήπεδα γκολφ

Χωροθέτηση

Σε ότι αφορά στις κατευθύνσεις ανάπτυξης των γηπέδων γκολφ που τίθενται από το ισχύον ΕΠΧΣΑΑΤ, θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα γήπεδα golf δύναται να χωροθετηθούν εντός ΟΥΤΔ, η διαδικασία οριοθέτησης και περιβαλλοντικής αδειοδότησης των οποίων έχει περιγραφεί συνοπτικά ανωτέρω. Ειδικότερα:

- Για τους ΟΥΤΔ προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία χωροθέτησης με την έγκριση Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση Προεδρικού Διατάγματος οριοθέτησης στο πλαίσιο της ΚΥΑ 107017/28.8.2006 όπως ισχύει.
- Για τα μεμονωμένα έργα και τις δραστηριότητες εντός ΟΥΤΔ (συμπ. γηπέδων γκολφ) προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία περιβαλλοντικής αδειοδότησης με την έγκριση Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση ΚΥΑ Έγκρισης Περιβαλλοντικών Όρων καθώς και παρακολούθηση τήρησή τους κατά τα στάδια της κατασκευής και της λειτουργίας στο πλαίσιο του Ν. 4014/2011 όπως ισχύει.

Το σύνολο της παραπάνω διοικητικής διαδικασίας προαπαιτεί μία εκτενή διαδικασία διαβούλευσης με την κοινωνία των πολιτών ενώ σε κάθε περίπτωση η δημόσια διοίκηση έχει την δυνατότητα της απόρριψης της αντίστοιχης αίτησης (ΣΜΠΕ ή ΜΠΕ) του κυρίου του

έργου, άρα και μη αδειοδότησης του προτεινόμενου σχεδίου, προγράμματος, έργου ή δραστηριότητας.

Διαφύλαξη υδατικών πόρων και άρδευση

Η μέση κατανάλωση σε υδατικούς πόρους από την άρδευση των 283 (από τα 289) γηπέδων golf της Ισπανίας ανέρχεται σε 8.200 μ³/ha (σ.σ. 0,82 μ³/μ²) – εξαιρουμένων των 15 γηπέδων των Κανάριων νήσων λόγω ιδιαίτερων κλιματολογικών συνθηκών (Rodríguez Díaz et al., 2007). Επιπρόσθετα, ένα σημαντικό τμήμα της άρδευσης (48% - σ.σ. κατά μέσο όρο 3.936 μ³/ha) προέρχεται από μη συμβατικές πηγές (επαναχρησιμοποίηση υγρών αποβλήτων - 41%, αφαλάτωση - 7%) ενώ το υπόλοιπο 52% (σ.σ κατά μέσο όρο 4.264 μ³/ha ή 0,43 μ³/μ²) από επιφανειακά ή υπόγεια νερά. Σε αντιπαράβολή, η άρδευση γεωργικών εκτάσεων αντιστοιχεί σε 5.400 μ³/ ha με σύγχρονες μεθόδους και σε 7.000-9.000 μ³/ha όταν ακολουθούνται παραδοσιακές πρακτικές άρδευσης (Rodríguez Díaz et al., 2005) ενώ οι χρησιμοποιούμενοι υδατικοί πόροι προέρχονται κατά 68% από αξιοποίηση επιφανειακών υδάτων (πχ. λιμνοδεξαμενές, ποτάμια) και 28% από την άντληση υπόγειων υδροφορέων (Rodríguez Díaz et al., 2007). Τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης μελέτης δείχνουν ότι ο όγκος του νερού που χρησιμοποιείται για την άρδευση γηπέδων golf στην Ισπανία είναι εξαιρετικά περιορισμένος σε σχέση με την γεωργία, ενώ η μέση οικονομική απόδοση του νερού που χρησιμοποιείται για την άρδευση γηπέδων golf εκτιμάται σε € 9/μ³ (άμεσα οφέλη αποκλειστικά από την αμοιβή χρήσης του γηπέδου) έως € 28/μ³ αν συνεκτιμηθούν τα έμμεσα οφέλη στην τουριστική δραστηριότητα – κατά πολύ υψηλότερα από τα αντίστοιχα μεγέθη ακόμα και υψηλής αξίας αγροτικών καλλιεργειών (Rodríguez Díaz et al., 2007), πχ. φράουλας που εκτιμάται σε € 3 / μ³. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει την ανάγκη θεώρησης των γηπέδων golf ως οικονομικής φύσεως καλλιέργεια και την διερεύνηση της δυνατότητας χωροθέτησής τους εντός γαιών υψηλής παραγωγικότητας.

Παράλληλα, αξίζει να αναφερθεί ότι για ένα μέσο γήπεδο golf 18 οπών των ΗΠΑ, η συνολικά αρδεύσιμη έκταση δεν ξεπερνά τα 325 στρέμματα (Throssel et al., 2009) όπως αναλύεται κατωτέρω:

Τμήμα αθλητικού χώρου γηπέδου	Αρδεύσιμη έκταση (acres - στρέμματα)	% συνολικά αρδεύσιμης έκτασης
Greens	3,7 - 14,97	4.6
Tees	3,4 – 13,75	4.2
Fairways	30,7 – 124,24	38.0
Rough	33,8 – 136,78	41.9
Χώρος εξάσκησης	5,6 – 22,66	6.9
Clubhouse	3,5 – 14,16	4.3
Σύνολο	80,7 – 326,59	99.9

Τέλος, σύμφωνα με στοιχεία που μας παρείχε η διαχείριση του γκολφ Κρήτης, 18 οπών και ένα από τα επτά που υπάρχουν στην Ελλάδα:

- Η αρδευόμενη έκταση με χλοοτάπητα ενός γηπέδου γκολφ 18 οπών δεν ξεπερνά τα 200 στρέμματα (greens, tees, fairways).
- Η ετήσια κατανάλωση νερού κυμαίνεται στο 1 μ³/μ² χλοοτάπητα.
- Γίνεται χρήση ποικιλιών χλοοτάπητα ανθεκτικών σε νερό υψηλής σκληρότητας (υφάλμυρο).

- Οφέλη:
 - Έσοδα (άμεσα και έμμεσα από παίκτες γκολφ): €78/μ² (διανυκτέρευση, κόστος χρήσης γηπέδου, διατροφή, αγορές εμπορικών προϊόντων, κλπ).
 - Σημαντική άμβλυνση εποχικότητας.

Σε κάθε περίπτωση, αντικείμενο ιδιαίτερου προβληματισμού (όπως σε κάθε οικονομικής φύσεως καλλιέργεια, πχ. βαμβάκι, καπνός, μηδική) έχει αποτελέσει η ελαχιστοποίηση των αναγκών των γηπέδων γκολφ σε υδατικούς πόρους καθώς και οι εναλλακτικές μέθοδοι άρδυσής τους. Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να αναφερθούν ενδεικτικά, περιβαλλοντικά καλές πρακτικές για την άρδευση γηπέδων γκολφ (Pennsylvania Environmental Council, 2009) μέσω της:

1. Αποθήκευσης και επαναχρησιμοποίησης όμβριων υδάτων (“storm” water)
2. Επαναχρησιμοποίησης υγρών αποβλήτων (“grey”, “reclaimed”, “waste” water) που προέρχονται είτε εντός είτε εκτός της τουριστικής εγκατάστασης, ιδιαίτερα για την περιοχή της Μεσογείου στο πλαίσιο αυστηρών κανονισμών, σταθεροτύπων και συστημάτων αυτοελέγχου (Salgot et al., 2012)
3. Δημιουργίας εγκαταστάσεων αφαλάτωσης

Βάσει των παραπάνω, η εξειδίκευση του σχεδιασμού κρίνεται σκόπιμο να βασίζεται στην προσέγγιση της ολοκληρωμένης διαχείρισης των υδατικών πόρων και να αξιολογείται κατά περίπτωση στο πλαίσιο της υποβληθείσας Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων για συγκεκριμένο έργο, σε συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Αυτό άλλωστε προβλέπεται σύμφωνα με τις καλές πρακτικές και κατευθυντήριες οδηγίες για την διαχείριση των υδατικών πόρων σε γήπεδα golf που έχουν εκδοθεί από αρμόδιους κρατικούς δημόσιους φορείς με αντικείμενο την προστασία των υδατικών πόρων (CT DEP, 2006). Παράλληλα, είναι προφανές ο έλεγχος τήρησης των εγκεκριμένων περιβαλλοντικών όρων τόσο κατά την διάρκεια την κατασκευής όσο και της λειτουργίας από την Δημόσια Διοίκηση είναι επιβεβλημένος αλλά δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο του χωροταξικού ή πολεοδομικού σχεδιασμού.

3.5. Τοπίο

Το τοπίο ανέκαθεν αποτελούσε σημαντικότατο τουριστικό θέλγητρο για τους επισκέπτες ενός προορισμού ενώ πρόσφατα, έχει αναγνωρισθεί ως σημαντικός φυσικός και πολιτισμικός πόρος. Στο πλαίσιο αυτό, η ανάγκη διαφύλαξης και ανάδειξης του αποτελεί προτεραιότητα για την τουριστική δραστηριότητα. Το τοπίο αποκτά την μορφή του και από τα έργα του ανθρώπου σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον (πχ. Αιγαιακό τοπίο, Ζαγόρια, Μετέωρα) και με την έννοια αυτή κάθε τοπίο αποτελεί πολιτισμικό πόρο. Τα πολιτισμικά τοπία, ειδικότερα είναι αποτέλεσμα την διαδοχικής αναδιοργάνωσης και αναδιαμόρφωσης της γης προκειμένου η χρήση της και η χωρική δομή της να προσαρμοστούν στην μεταβαλλόμενες ανάγκες της κοινωνίας (Parayannis *ed.*, 2008)

Η συνήθης πρακτική αντιμετωπίζει την προστασία του τοπίου και την ανάπτυξη ως αντίθετους στόχους. Είναι δεδομένο όμως ότι, ιδιαίτερα σε χώρες όπως η Ελλάδα όπου το τοπίο αποτελεί – κυρίως μέσω του τουρισμού – βασικό πλουτοπαραγωγικό πόρο, η σχέση αυτή πρέπει να είναι συμβιωτική και αμφίδρομη.

Εν αντιθέσει με την ανάπτυξη περιοχών με βάση τον υφιστάμενο πλούτο στοιχείων ή το κάλλος αυτών, αναδείχθηκαν την τελευταία εικοσαετία νέοι τουριστικοί προορισμοί στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής, όπως η Βαρκελώνη ή το Dubai, διατρέχοντας σύνθετες διαδικασίες προγραμματισμού έργων και επενδύσεων. Η

αναπτυξιακή στρατηγική είχε ως στόχο όχι μόνο την ενίσχυση και τον εκσυγχρονισμό των υποδομών των προορισμών αυτών, αλλά κυρίως την καθιέρωση μιας ξεχωριστής τοπικής επωνυμίας (destination brand) εν μέσω δημιουργίας καινούργιων, τεχνητών τοπίων αποτελούμενων από σημαντικές αρχιτεκτονικές, πολεοδομικές και οργανωτικές λύσεις». (Κριτίας Α.Ε., 2007).

Σε επίπεδο τουριστικής εγκατάστασης, διεθνείς καλές πρακτικές ως προς την ενσωμάτωση στο τοπίο και στο φυσικό περιβάλλον, ενδεικτικά αναφέρονται:

- Amangiri, Utah, ΗΠΑ - <http://www.amanresorts.com/amangiri/home.aspx>
- Kingfisher Bay Resort, Fraser Island – Αυστραλία - <http://www.kingfisherbay.com/>
- Karisma resorts, Riviera Maya, Μεξικό - <http://www.karismahotels.com/eldoradoresorts>

Υπό αυτό το πρίσμα, αξίζει να επαναληφθεί ότι:

- Ο υποκείμενος χωροταξικός και πολεοδομικός σχεδιασμός δύναται να εξειδικεύει τις κατευθύνσεις, τους όρους και του περιορισμούς ανάπτυξης ΟΥΤΔ και ΣΤΚ (και εν γένει της τουριστικής δραστηριότητας) στο πλαίσιο της τοπικής/ παραδοσιακής αρχιτεκτονικής/ πολιτισμικής κληρονομιάς.
- Για τους ΟΥΤΔ προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία χωροθέτησης με την έγκριση Στρατηγικής Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση Προεδρικού Διατάγματος οριοθέτησης στο πλαίσιο της ΚΥΑ 107017/28.8.2006 όπως ισχύει, συνεκτιμώντας μεταξύ άλλων τις τυχόν αρνητικές (ή θετικές) επιπτώσεις στο τοπίο.
- Για τα μεμονωμένα έργα και τις δραστηριότητες εντός ΟΥΤΔ καθώς και τα ΣΤΚ προβλέπεται συγκεκριμένη διοικητική διαδικασία περιβαλλοντικής αδειοδότησης με την έγκριση Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων και την έκδοση ΚΥΑ Έγκρισης Περιβαλλοντικών Όρων καθώς και η παρακολούθηση της τήρησής τους κατά τα στάδια της κατασκευής και της λειτουργίας στο πλαίσιο του Ν. 4014/2011 όπως ισχύει. Σημαντικό τμήμα των υπό αξιολόγηση επιπτώσεων αλλά και των περιβαλλοντικών όρων που τίθενται αφορά στο τοπίο.
- Η τουριστική δραστηριότητα δύναται να συμβάλει έμμεσα στην προστασία και ανάδειξη του τοπίου μέσω:
 - της συγκράτησης πληθυσμού, της ενίσχυσης τοπικών κοινωνιών και της διατήρησης παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων άρα και του τοπίου που συνδέεται με αυτές (πχ. μη εγκατάλειψη/ αναζωογόνηση παραδοσιακών οικισμών, διατήρηση παραδοσιακών τρόπων καλλιέργειας όπως αναβαθμίδες)
 - του ανταγωνισμού προς λοιπές οχλούσες δραστηριότητες, κυρίως σε εκείνες που δεν εμπίπτουν στο θεσμικό πλαίσιο περί περιβαλλοντικής αδειοδότησης, ιδιαίτερα της άναρχης, εκτός σχεδίου δόμησης, η οποία επιφέρει σημαντικότερες αρνητικές επιπτώσεις στο τοπίο.

3.6. Σύμβαση της Βαρκελώνης και Πρωτόκολλο για την Ολοκληρωμένη Διαχείριση Παράκτιων Περιοχών

Η οικονομική – κοινωνική σημασία της παράκτιας ζώνης στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα μεγάλη ενώ φιλοξενεί ένα σημαντικό μέρος της ανθρώπινης δραστηριότητας (υποδομές, οικισμοί, τουρισμός και αναψυχή, αλιεία, κλπ.).

Ειδικότερα, για την Ευρώπη και την Ελλάδα εκτιμάται ότι ο τουρισμός «Ήλιου και Θάλασσα» είναι καίριας σημασίας καθώς αποτελεί αιτία της συντριπτικής πλειοψηφίας των

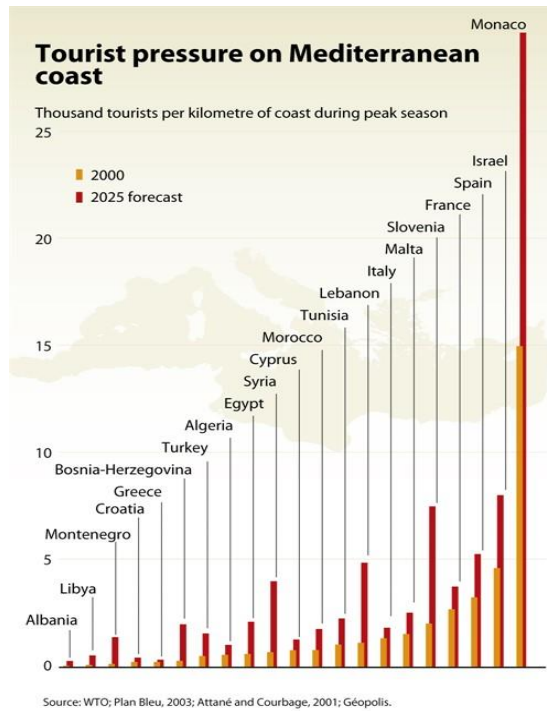
ταξιδιών. Ειδικότερα, ο συνολικός αριθμός και η ταξιδιωτική δαπάνη που σχετίζεται με τον τουρισμό «Ήλιου και Θάλασσας» ανέρχεται ετησίως σε περίπου 105,3 εκ ταξίδια και €102,2 δις αντίστοιχα. Στην αγορά αυτή η Ελλάδα έχει μερίδιο που πλησιάζει το 9% (ΣΕΤΕ, 2014).

Στην Ευρώπη και στη Μεσόγειο δεν υπάρχει ενιαία προσέγγιση σε ότι αφορά στην δημιουργία ζώνης απαγόρευσης δόμησης («coastal setback zone») με αποτέλεσμα το Πρωτόκολλο για την ΟΔΠΠ το οποίο προωθεί μία ενιαία προσέγγιση με την μορφή ζώνης απαγόρευσης δόμησης πλάτους 100 μέτρων, να κρίνεται ως αμφιλεγόμενο. Πράγματι σημειώνεται ότι ενώ η δημιουργία μία τέτοιας ζώνης μπορεί να είναι αποτελεσματικό μέσο για τον περιορισμό των μη φιλικών προς το περιβάλλον αναπτύξεων και την προστασία των παράκτιων ιδιοκτησιών και της ανθρώπινης ασφάλειας από ακραία γεγονότα (πχ. πλημμύρες), θα πρέπει να αξιολογηθούν και να αναλυθούν κατά περίπτωση οι (απρόσμενες) επιπτώσεις από την εφαρμογή του, εκτιμώντας τα οφέλη αλλά και τις αρνητικές επιπτώσεις τόσο στο φυσικό περιβάλλον όσο και στην κοινωνία (Sano *et al.*, 2010).

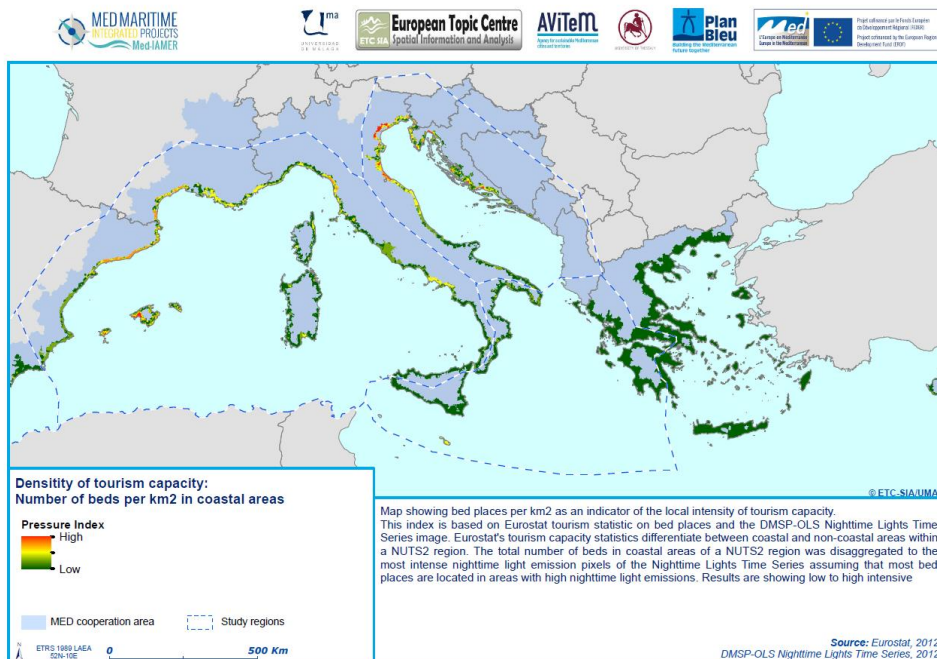
Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ολλανδίας, στην οποία ως γνωστό 50% της έκτασής της και 50% του συνολικού πληθυσμού βρίσκεται κάτω από το υψόμετρο της θάλασσας. Παρόλο που το σύνολο της περιοχής αυτής εξαρτάται άμεσα από την παράκτια ζώνη για την προστασία της, δεν υπάρχει ρύθμιση για καθολική απαγόρευση της δόμησης αλλά αντίθετα παρέχεται μία ζώνη επικινδυνότητα από την τοπική αυτοδιοίκηση ως ένα υποστηρικτικό εργαλείο στον σχεδιασμό (Winkel *et al.*, 2008). Αντίθετα, στην Ισπανία μέσω της θεσμοθέτησης (1988) του παράκτιου δημόσιου χώρου (μίας περιοχής που καλύπτει την μεταβατική ζώνη μεταξύ θαλάσσιου και χερσαίου χώρου μέχρι τη γραμμή του χειμέριου κύματος που σχετίζεται με ακραία φαινόμενα), έχει δημιουργηθεί ζώνη απαγόρευσης δόμησης που ξεκινά από τα 20 μέτρα (για περιοχές ήδη δομημένες κατά την ημερομηνία θεσμοθέτησης του Νόμου) έως τα 100 μέτρα από την προαναφερόμενη γραμμή. Τα παραπάνω δείχνουν την ανομοιογένεια του Ευρωπαϊκού χώρου ενώ εκτιμάται ότι η χρήση περισσότερο ευέλικτων εργαλείων σε συνδυασμό με την κατά περίπτωση λήψη αποφάσεων (πχ. Ολλανδία) μπορεί να είναι αποτελεσματικότερη από την εφαρμογή αυστηρών κανόνων (πχ. Ισπανία) (Sano *et al.*, 2008). Από τα παραπάνω είναι σαφές ότι κάθε προσπάθεια οριοθέτησης ενιαίας ζώνης πλάτους 100μ για την απαγόρευση της δόμησης δεν λαμβάνει υπόψη της εθνική και τοπική ιδιαιτερότητα, συμπεριλαμβανομένου του έντονου νησιωτικού χαρακτήρα της Ελλάδας, ιδιαίτερα των μικρών νησιών.

Επίσης, σύμφωνα με την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας (ΕΤΕ, 2014), η ακτογραμμή της Ελλάδας προσφέρει σημαντικές προοπτικές τουριστικής αξιοποίησης καθώς αντιστοιχούν 100 μέτρα ακτογραμμής ανά χλμ² γης σε σχέση με τον Ευρωπαϊκό (48μ/χλμ²) και Μεσογειακό (67 μ/ χλμ²) μέσο όρο, ενώ ο συνολικός «δείκτης γης/ land index» - ως δείκτης του βαθμού συμβολής των γεωφυσικοπολιτισμικών χαρακτηριστικών στην δυνατότητα τουριστικής αξιοποίησης - είναι υπερδιπλάσιος του παγκόσμιου και ευρωπαϊκού μέσου όρου (ΕΤΕ, 2014).

Στο πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να τονισθεί ότι η πίεση που ασκεί ο τουρισμός στην ελληνική παράκτια ζώνη κρίνεται συγκριτικά ως εξαιρετικά περιορισμένη καθώς η Ελλάδα βρίσκεται στις χαμηλότερες θέσεις (έτος 2000 και πρόβλεψη έτους 2025) μεταξύ των 21 Μεσογειακών κρατών σε ότι αφορά στις χιλιάδες των επισκεπτών ανά χλμ ακτογραμμής κατά την περίοδο τουριστικής αιχμής (UNEP/ MAP, 2012). Η διαπίστωση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, αν ληφθεί υπόψη ότι συμβολή του ελληνικού τουρισμού στο ΑΕΠ και στην απασχόληση είναι υπερπολλαπλάσια ακόμα και σε σχέση με χώρες που βρίσκονται σε παρόμοιες θέσεις της εν λόγω κατάταξης (όπως Αλβανία, Βοζνία – Ερζεγοβίνη, Συρία, κλπ.).

Αντίστοιχο είναι το συμπέρασμα σε ότι αφορά στην πυκνότητα του τουριστικού δυναμικού αν χρησιμοποιηθεί σαν δείκτης πίεσης «αριθμός κλινών ανά χλμ² στις παράκτιες περιοχές», ο οποίος σε σχέση με την κράτη της βόρειας περιοχής της Μεσογείου κρίνεται συγκριτικά ως εξαιρετικά χαμηλός για το σύνολο της ελληνικής επικράτειας (Med-IAMER project, ETC-SIA/UMA, δημοσίευτο) – ακόμα και αν συμπεριληφθεί λόγω της σχετικής μεθοδολογίας η εκτός σχεδίου, οικιστική δόμηση.

Συμπερασματικά, η έως σήμερα τουριστική ανάπτυξη δεν φαίνεται να ασκεί σημαντικές πιέσεις στην παράκτια ζώνη, συγκριτικά με άλλα κράτη της Μεσογείου ενώ το ίδιο ισχύει και στο πλαίσιο σχετικών προβλέψεων. Σε κάθε περίπτωση εκτιμάται ότι το αναξιοποίητο δυναμικό τουριστικής αξιοποίησης των παράκτιων περιοχών και των νησιών είναι εξαιρετικά σημαντικό και μπορεί να υποστηρίξει την οικονομική ανάπτυξη της χώρας και την δημιουργία θέσεων απασχόλησης ενώ το ισχύον θεσμικό πλαίσιο περιβαλλοντικής προστασίας μπορεί να διασφαλίσει ότι η όποια ανάπτυξη θα γίνει με όρους απόλυτου σεβασμού στο φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. ΣΕΤΕ: *Μύθοι και πραγματικότητα*, παρουσίαση Α. Ίκκου σε 13^ο Συνέδριο ΣΕΤΕ «Τουρισμός και Ανάπτυξη». Αθήνα, 2014.
2. ΕΤΕ, δνση μελετών: *Τομεακή έκθεση – Τουρισμός*. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 2014.
3. IOBE: *Η επίδραση του τουρισμού στην ελληνική οικονομία*. Ίδρυμα οικονομικών και βιομηχανικών ερευνών, Αθήνα, 2012.
http://www.iobe.gr/docs/research/RES_05_E_01092012REP_GR.pdf
4. UNEP/MAP: *State of the Mediterranean Marine and Coastal Environment*. UNEP/MAP – Barcelona Convention, Athens, 2012.
http://195.97.36.231/dbases/MAPpublications/SoE/SoMMCER_ENG.pdf
5. Birdlife international: *Copsychus sechellarum* species fact sheet. (Πρόσβαση: 14/10/2014).
<http://www.birdlife.org/datazone/speciesfactsheet.php?id=6638>
6. Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή: *Γνωμοδότηση «Ειδικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα νησιά» (ECO/300 – CESE 813/2011 – ΔΣ/ΧΓ/ΒΘ/ελ)*. ΕΟΚΕ, 2012.
https://toad.eesc.europa.eu/viewdoc.aspx?doc=ces/eco/eco300/el/ces813-2012_ac_el.doc
7. ΥΠΕΚΑ: *Ιστορικό και χαρακτηριστικά του Δικτύου Natura 2000 στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2012. (Πρόσβαση: 13/10/2014).
<http://www.ypeka.gr/LinkClick.aspx?fileticket=sAQ4jrOlk%2bo%3d&tabid=432&language=el-GR>
8. Wei, F.: *Compendium of best practices in sustainable tourism*. Document prepared for UN Department of Economic and Social Affairs (αχρονολόγητο)
<http://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/3322Compendium%20of%20Best%20Practices%20in%20Sustainable%20Tourism%20-%20Fen%20Wei%2001032014.pdf>
9. Salgot, M., Priestley, G.K., Folch, M.: *Golf course irrigation with reclaimed water in the Mediterranean: a risk management matter* in Water (4), 2012.
<http://www.google.gr/url?url=http://www.mdpi.com/2073-4441/4/2/389/pdf&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ei=zHJHVOrhKcjrLXUgggl&ved=0CEEQFjAI&usq=AFQjCNEKvnjPCri7EjP7Ph3cTuBuNjrwwA>
10. WWF: *Διαχρονική χαρτογράφηση των καλύψεων γης, 1987-2007*. WWF Ελλάς, 2012.
http://www.wwf.gr/forests/pdfs/atlas/ATLAS_WWF_BOOK_12.2012_WEB%20%5BMAPs_08_AIGAI0%5D.pdf
11. WTTC: *Tourism for Tomorrow; winners and finalists 2011*
http://www.tourismfortomorrow.com/bin/pdf/original_pdf_file/2011_t4t_brochure_final_web.pdf
12. Ντάφης, Δ.: Δίκτυο Natura 2000, μύθοι και πραγματικότητα. Περιοδικό Αμφίβιο, ΕΚΒΥ, 2011.
http://www.ekby.gr/ekby/el/amphivion_el/issue91.pdf

13. Wyman, M., Barborak, J.R., Inamdar N., Stein, T.: *Best practices for tourism concessions in protected areas: a review in the field* in *Forests* (2), 2011.
www.mdpi.com/1999-4907/2/4/913/pdf
14. Gantioler S., Rayment M., Bassi S., Kettunen M., McConville A., Landgrebe R., Gerdes H., ten Brink P. *Costs and Socio-Economic Benefits associated with the Natura 2000 Network*. Final report to the European Commission, DG Environment on Contract ENV.B.2/SER/2008/0038. Institute for European Environmental Policy/GHK/ Ecologic, Brussels 2010.
http://ec.europa.eu/environment/nature/natura2000/financing/docs/natura2000_costs_benefits.pdf
15. Sano, M., M. Marchand and R. Medina: *Coastal setbacks for the Mediterranean; a challenge for ICZM* in *Journal of Coastal Conservation* (14:1), 2010.
<http://link.springer.com/article/10.1007/s11852-009-0075-6#page-2>
16. Pennsylvania Environmental council: *Golf course water resources handbook of Best Management Practices*. Land studies – Pennsylvania Environmental council, 2009.
http://www.pecpa.org/sites/pecpa.org/files/downloads/Golf_BMP_Handbook_3.pdf
17. Throssell, C. S., Lyman, G. T., Johnson, M. E., Stacey, G. A., and Brown, C. D. 2009. *Golf course environmental profile measures water use, source, cost, quality, and management and conservation strategies*. Online. Applied Turfgrass Science doi:10.1094/ATS-2009-0129-01-RS.
<https://www.agronomy.org/publications/ats/abstracts/6/1/2009-0129-01-RS?access=0&view=pdf>
18. Sano, M., M. Marchand and R. Medina: *Setback lines for the Mediterranean and Europe; an integrated approach*. Support document prepared in the framework of CONSCIENCE project and expert meeting on the Implementation of the ICZM Protocol for the Mediterranean held in PAP/RAC, 2008.
http://www.conscience-eu.net/documents/paper_setback_lines_2008.pdf
19. Winckel, P.R., Vrijling, J.K., Graaff, J. van de: *Developing a building policy for the erosion zone; Solutions to some key (Dutch) questions*. *Coastal Engineering* 55, 2008.
20. Papayannis, T., (editor): *Action for Culture in Mediterranean Wetlands*. Med – INA, Athens 2008.
21. ΚΡΙΤΙΑΣ Α.Ε.: *Ανάπτυξη Προγράμματος Δράσεων για την ανάδειξη ειδικών τουριστικών προορισμών*. ΚΡΙΤΙΑΣ Α.Ε.: ΕΡΕΥΝΑ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ – Δοξιάδης Θ., Υπουργείο Τουριστικής Ανάπτυξης, 2007.
22. UNEP/CPB: *User's manual on the CBD Guidelines on Biodiversity and Tourism Development*. Secretariat of the Convention on Biological Diversity, 2007.
<http://biodiv.unwto.org/sites/all/files/docpdf/cbd2007usersmanual.pdf>
23. ΙΤΕΠ: *Τουριστική ανάπτυξη και περιβαλλοντική προστασία*. Ινστιτούτο Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων - ΞΕΕ, 2007.
<http://www.grhotels.gr/GR/xee/ITEP/DocLib2/Forms/itemview.aspx?ID=64>

24. Rodriguez Diaz, J.A., Knox, J.W., Weatherhead E.K.: *Competing demands for irrigation water: golf and agriculture in Spain* in *Irrigation and Drainage*, 2007.
<http://www.aegreenkeepers.com/doc/noticias/rodriguez-et-al.pdf>
25. CT DEP: *Best Management Practices for Golf Course Water Use*. Connecticut Department of Environmental Protection, 2006.
http://www.ct.gov/deep/lib/deep/water_inland/diversions/golfcoursewaterusebmp.pdf
26. Trumbic, I.: *Tourism carrying capacity assessment in the Mediterranean coastal tourist destinations* in *Proceeding of the 14th Biennial Coastal Zone Conference*, New Orleans. UNEP/ MAP – PAP/RAC, 2005.
http://coast.noaa.gov/cz/CZ05_Proceedings/pdf%20files/posters/TrumbicTCCA.pdf?redirect=301ocm
27. Rodriguez Diaz JA, Camacho Poyato E, Lopez Luque R, Perez Urrestarazu L. 2005. Los indicadores de gestión y las técnicas de benchmarking aplicados a la mejora de las Comunidades de Regantes. *Ingeniería del agua* 12: 13–76.
28. PAP/RAC: *Guide to Good Practice in Tourism Carrying Capacity Assessment*. Priority Actions Programme – Regional Activity Centre: Split, UNEP/MAP, 2003.
<http://www.pap-thecoastcentre.org/pdfs/Guide%20English.pdf>
29. Eagles, Paul F.J., McCool, Stephen F. and Haynes, Christopher D.A. (2002). *Sustainable Tourism in Protected Areas: Guidelines for Planning and Management*. IUCN Gland, Switzerland and Cambridge, UK.
http://cmsdata.iucn.org/downloads/pag_008.pdf
30. PAP/RAC: *Guidelines to Good Practice in Tourism Carrying Capacity Assessment*. Priority Actions Programme – Regional Activity Centre: Split, UNEP/MAP, 1997.
31. ΥΠΕΧΩΔΕ: Ιστορικό και χαρακτηριστικά του Δικτύου Natura 2000 στην Ελλάδα, Αθήνα, 2007. (Πρόσβαση: 13/10/2014).
32. Med - IAMER project: *Work package 2 – Mapping briefing paper*. European Topic Centre – Spatial Information and Analysis, University of Malaga, αδημοσίευτο (πρόσβαση 5/11/2014).
33. Σπυλιάνης Ι., Ακριβοπούλου, Ι., Γάκης, Κ., Μιχαηλίδης, Γ., Νιάρχος, Α. - ΕΕΤΑΑ: *Ο Καλλικράτης στα νησιά*. Ελληνική Εταιρία Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης (αχρονολόγητο).
<http://www.eetaa.gr:8080/ekdoseis/pdf/148.pdf>